

ПРАВОПИС НА СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА – ОБЩИ ПРИНЦИПИ И СПЕЦИФИЧНИ СЛУЧАИ

ИЛИЯНА КУНЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
iliana.kuneva@gmail.com

Статията разглежда актуални проблеми, свързани с правописа на нови сложни съществителни имена в българския език. Анализирани са специфични и по-рядко срещани случаи, които не са кодифицирани, но правописният казус може да се реши въз основа на вече съществуващи правила и принципи.

Ключови думи: български език; нови думи; сложни съществителни имена; правопис

COMPOUND NOUNS SPELLING: GENERAL PRINCIPLES AND SPECIFIC CASES

ILIYANA KUNEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
iliana.kuneva@ibl.bas.bg

The article examines spelling issues related to new compound nouns in Bulgarian. I analyse specific and less common cases which, although not explicitly codified, may be subsumed under existing rules and principles.

Keywords: Bulgarian language; new words; compound nouns; spelling

Правописните проблеми, свързани със слятото, полуслятото и разделното писане, са едни от най-актуалните през последните години. Въпросът е комплексен и почти всеобхватен – от по-големите лексикални класове само при глаголите не е налице такъв проблем. Тук ще се фокусираме върху писането на сложни съществителни – при тях и динамиката е най-забележима във връзка с постоянно навлизащите нови думи и активизирането на по-нетипични словообразователни модели. Целим да покажем, че макар в практиката често да се срещат по-сложни и по-специфични случаи, основният проблем при решаването на правописните казуси е свързан с недостатъчно познаване на принципите, върху които се основават правилата, или неправилното им тълкуване. Правописът при тези по-специфични слу-

чаи може да се реши чрез прилагането на вече формулираните при кодификацията принципи и правила.

1. Общи принципи

В българския език сложните думи се пишат слято или полуслято, а съставните думи и синтактичните съчетания се пишат разделно. За правописа на сложните думи е от значение отношението между изграждащите ги основи – равноправно или неравноправно. При неравноправно отношение едната основа е главна, а другата е подчинена. Възможни са два типа според мястото на основите: *главна основа – подчинена основа* и *подчинена основа – главна основа*. При равноправното отношение типът е само един: *главна основа – главна основа*.

Посочените по-горе принципи са залегнали в последния издаден правописен речник (ОПРБЕ/OPRBE 2012) и всъщност са формулирани по същия начин и в първия академичен правописен речник, издаден преди близо 40 години (ПРСБКЕ/PRSBKE 1983), тоест те не представляват новост и би трябвало да са добре познати и да се наблюдава стабилност в правописната практика. В действителност обаче ситуацията не е такава. Съществува голяма динамика в лексиката във връзка с постоянното навлизане на нови думи и актуализиране на нетипични модели за образуване на сложни думи. Като резултат в рамките на тези основни принципи се формулират нови и се прецизират стари правила. Въпреки периодичното обновяване на правописния речник в практиката се появяват казуси, за които няма изрично правило или не присъстват експлицитно като илюстративни примери към съответното правило, което предизвиква колебание. Решаването на тези казуси не изисква непременно появата на ново правило, но от практическа гледна точка във времето се налага допълване на съществуващите правила. Тъй като решаването на казусите не засяга основните принципи, за които отбелязахме, че остават непроменени, то съотнасянето към тези принципи често е достатъчно за уреждането на правописа на новопоявилите се думи. По-долу целим да покажем, че специфичните случаи всъщност са периферни явления, които обаче могат да се съотнесат към вече съществуващо правило или основен принцип.

2. Слято писане

Ще представим тези сложни думи със слято писане, при които най-често се наблюдава грешно изписване. Голяма част от тях са сложните съществителни със съставки от чужд произход, които не се употребяват самостоятелно в езика (едната или и двете) – те трябва да се пишат слято: *уебстраница, сноуборд, фришон, саундтрак*. Въпреки че това правило се основава на лесно приложим практически критерий, част от думите, които според него трябва да се пишат слято, продължават да се схващат като из-

рази най-вече под влияние на писането им в езика източник. По този начин се появяват и налагат варианти, които могат да преобладават спрямо правилния, например: *ол-инклузив*, *ол инклузив*, „*ол инклузив*“ – последният вариант е показателен с употребата на кавички, чрез които сякаш авторът иска да покаже, че става дума за термин или че копира оригиналното писане, тоест да оправдае избора на начин на писане. Могат да се изредят няколко фактора, които са причина за колебания в начина на писане. За конкретния случай липсва еднозначна нормативна оценка, тоест думата не е включена в словника на правописния речник. От друга страна, тази дума се възприема като словосъчетание, а полуслятото (или разделно) писане на английски ясно показва двете отделни думи, което пречи да се възприеме като една цялост. Тази дума би могла да се съотнесе към повече от едно правило – към правилото за писане на сложни думи (срв. *аламинут*, *алангле* – по произход също изрази) и към особените случаи на писане на изрази според оригиналната форма (разделно или полуслято). Нерядко правописният проблем се избягва, като изразът се пише направо в оригинал – *all-inclusive* или *all inclusive*. Подобен случай представлява думата *фондъотен* / *фон дьо тен*, за която също липсва еднозначна нормативна оценка и в практиката по-често се предпочита разделното писане. Възможно е и една от съставките да се възприема неправилно, например като абревиатура: *ТОЛ система* или *ТОЛ-система* (*toll* – англ. ‘пътна такса’), а в случая *толсистема* по нищо не се отличава от сложни думи като *убебстраница* или *бекофис*.

Сложни съществителни, в които подчинената основа е съкратено прилагателно име, също се пишат слято: *автосервиз*, *киберсигурност*, *специалности*, *термоизолация*, *псевдобиипроизводители*, *прессъобщение*, *промочки*. Грешките при изписването им се дължат до голяма степен на това, че съставките на тези сложни съществителни се възприемат като отделни думи, още повече че в разговорната реч някои съкратени думи могат да се употребяват и самостоятелно, например „Какви са ползите от кардиото?“ (*кардио* тук е със значение ‘кардиопражнения’, тоест лексикализира се отсечената дума), затова е важно уточнението, че тези съкратени прилагателни имена не са самостоятелни думи в книжовния език (например липсват като отделни думи в словниците на речниците, нямат формоизменение и под.). Смесването на стиловете регистри може да заблуждава при определянето на вида на сложната дума (съответно дали двете съставки са самостоятелни думи в езика), срв.: „Аудиото не се възпроизвежда в желанието аудио формат“.

Съвсем различен е казусът, когато някои съкратени прилагателни могат да се употребят пред словосъчетание и тогава не се образува сложна дума: *био краве мляко*. Тъй като съставката *био*, която е съкратено прилагателно, не е самостоятелна дума в книжовния език, тя се пише слято с втората съставка, с която образуват сложна дума, например *биопродукти*.

Важно е да се обърне внимание точно на това – че се образува сложна дума. Обаче в примера, който разглеждаме – *био краве мляко*, е очевидно, че *био* не образува сложна дума с *краве*, а се отнася към цялото словосъчетание *краве мляко*. Затова не е основателно да се генерализира правилото, че винаги съставки като *био* се пишат слято – то се отнася за случаите, когато са част от сложна дума (именно те са преобладаващи). Вижда се, че в единични случаи (засега това е сравнително рядко явление) *био* по необходимост се пише разделно, макар да не е самостоятелна дума, защото стои пред словосъчетание.

3. Дублетно писане – слято и разделно

Сложни съществителни, чиито съставки се употребяват и като самостоятелни думи, се пишат слято и разделно: *бизнесцентър* и *бизнес център*; *скиписта* и *ски писта*. Дублетното писане при този тип сложни думи за пръв път се допуска в *Официалния правописен речник* от 2012 г. Наред с това, че правилото чисто практически урежда правописа на постоянно увеличаващия се брой нови единици от този тип, съществуват и различни гледни точки по отношение на тяхната същност – дали това е сложна дума, или е словосъчетание.

Тъй като целта ни не е да добавяме мнение по този въпрос, само ще обобщим изследванията върху него, като споменем някои от най-новите. Традиционното схващане е, че двете съществителни образуват сложна дума. Впоследствие надделява разбирането, че двете съществителни представляват словосъчетание, като първата дума е неизменяема (неизменяемо прилагателно или съществително в неизменяема форма). Едно от последните изследвания на Д. Благоева и С. Колковска (Благоева, Колковска/Blagoeva, Kolkovska 2021) се придържа към това мнение. Авторките показват и статистически тенденцията да се предпочита вариантът с разделно писане при думите с такава дублетност (примерът им е с *бизнесцентър/бизнес център*). Съвсем логично е дължината на думата да оказва влияние, например при *бизнесплан* по-често ще се предпочита слятото писане в сравнение с *безнисадминистрация*.

Във връзка с тази дублетност С. Коева (Коева/Коева 2021) отбелязва, че правописното правило изравнява различни явления – при назоваването на понятия чрез две съществителни има семантични и синтактични разлики, тоест в едни случаи става дума за сложни съществителни, а в други – за съчетания, като са предложени и различни критерии за разграничаването им. И Л. Кирова (Кирова/Kirova 2017) се придържа към мнението, че в повечето случаи е налице съчетание от две съществителни, от които първото модифицира второто. Авторката отбелязва и че кодификацията е успешна, защото кодификаторът „добре наблюдава практиката и коректно е отразил прагматичните тенденции, които протичат в езика (...). По този начин се даде път на отделната езикова личност, съобразно индивидуал-

ния си житейски и езиков опит, да реши кога дадена чужда дума за определен референт от действителността е самостоятелен знак в българския език, както и да маркира функционирането на тази дума в нова, детерминираща и модифицираща роля към друго съществително или именна фраза“. Действително, дублетността съчетава два критерия – от една страна, преобладаващ вариант в писмената практика и от друга – традиция в кодификацията на сложни думи (слято писане при сложни съществителни от типа *подчинена – главна основа*).

Не можем да не споменем, че за теоретичното разглеждане и практическото разрешаване на проблема със слятото, полуслятото и разделното писане в българския език в значителна степен допринасят многобройните публикации на Вл. Мурдаров, в които този проблем е изследван от различни гледни точки – теоретична, практическа и във връзка с кодификацията. Тук ще отбележим научни и научноприложни публикации, излезли както между двата правописни речника от 2002 и 2012 г. (Мурдаров/Murdarov 2008, Мурдаров/Murdarov 2009), така и след последния правописен речник (Мурдаров/Murdarov 2019). Авторът обосновава „отварянето“ на правилото за писане на сложни съществителни имена с писмената практика, която налага разделното писане (вж. Мурдаров/Murdarov 2008, Мурдаров/Murdarov 2009).

Цитираните автори, както и редица други, са единни, че явлението е резултат от чуждо влияние – най-вече от английски. Макар да не е напълно нов, моделът за номинация чрез конструкции от две съществителни се налага все повече през последните десетилетия и вече е един от най-актуалните. Нещо повече – той се разпростира, като обхваща думи, които не са чужди или са навлезли в българския отдавна и вече са добре адаптирани в системата на езика, например *кафе напитки* вместо *напитки от кафе*, *вино изложители* вместо *изложители на вино* и под. Това редуване на конструкции от две съществителни и съществително, следвано от предложна конструкция, се отбелязва в изследванията (Кирова/Kirova 2017, Коева/Коева 2021) като различни начини за назоваване на едно и също понятие. Докато първоначално моделът с конструкция от две съществителни се оценява като директно влияние на чужд език върху българския, то впоследствие краткостта и удобството на този модел започват все повече да се възприемат и използват на българска почва (предимно в популярни текстове в областта на медиите и рекламата).

Трябва да отбележим, че дублетността на равнището на правописа, зададена от актуалния правописен речник, не може да се приеме като категорично отношение към същността на явлението, макар в правилото да се използва названието *сложни съществителни* (само така може да се обоснове слятото писане). В речника липсват сложни думи като *интернет страница*, *имейл адрес* и *боулинг зала* (въобщо сложни думи с първа основа *интернет*, *имейл* или *боулинг*), което означава, че се приема съществу-

ването и на словосъчетания от две съществителни, свързани чрез прилагане, като за потребителя би могло да остане неясно как да разграничава тези съчетания от сложните думи, които могат да се пишат слято и разделно.

Десет години след публикуването на *Официалния правописен речник* през 2012 г. може да се направи оценка на влиянието на тази дублетност върху писмената практика. От една страна, съществува очевидна тенденция тези думи да се пишат разделно както под влияние на писането им в оригинал, така и за по-лесното им възприемане чисто графически. Правилото не влиза в противоречие с тази тенденция, но същевременно е спазена и традицията тези сложни думи да се пишат слято, като една графична цялост. Както е известно, при една част от сложните думи по традиция се е наложило само слятото писане, например с *радио* и *кино*: *радиопредаване*, *кинопрожекция* и под. Но и някои от думите, които са кодифицирани с дублетно писане, в практиката също се срещат предимно със слято изписване, например *видеосреща*, докато други се пишат почти винаги разделно (като обща тенденция). Дублетността практически позволява при всеки конкретен случай да надделее този от двата варианта, който е по-приемлив по различни причини.

В допълнение, действието на това правило подпомага ограничаването на неправилното полуслято писане (което в българския е приложимо за сравнително малко случаи). Важно е да се разбира разликата със сложните думи с полуслято писане, чиито основи също са две съществителни имена, първото от които не се променя. От значение са често пренебрегваните критерии за вида и реда на двете основи – подчинена и главна. Когато не се отчита редът на подчинената и главната основа, тези думи се приравняват към сложните думи с полуслято писане като *кандидат-депутат*. И в двата случая се променя само втората съставка: *бизнес центърът* и *кандидат-депутатът*; *ски писти* и *заместник-министри*. Разликата може добре да се обясни с въпрос към главната съставка, например *какъв център – бизнес център*; *каква писта – ски писта*; респективно: *какъв кандидат – кандидат за депутат* (кандидат-депутатът все още не е депутат; не е вид депутат); *какъв заместник – заместник на министъра*. Пренебрегването на този принцип може да се илюстрира добре с думата *шеф готвач* – тя неправилно се отнася към сложните думи с полуслято писане, защото не се отчита, че първата съставка е подчинена, тоест назовава вид готвач.

4. Полуслято писане

Правописна грешка представлява писането на някои сложни думи или словосъчетания полуслято. Тя се дължи на недоброто познаване на принципите и правилата – тогава дефисът се употребява, за да свърже графично двете основи, тоест важно е самото назоваване на понятието, без да се отчита, че това не е сложна дума (срв. грешното полуслято изписване при *еко-строителство*, *къща-музей* и под.). В българския език обаче полусля-

тото писане е доста ограничено, например не са много съществителните, образувани с две главни основи като *покупко-продажба*. Полуслятото е писането на сложни съществителни от типа *главна основа – подчинена основа* – при тях се променя само втората част: *кандидат-студент, кандидат-студенти; заместник-министър, заместник-министърът*. При тези думи не съществуват особени правописни затруднения. Може да се отбележи, че докато при съществителните редът на съставките е от значение, то при прилагателните имена не е. Затова думите *министърпредседателски* и *кандидатстудентски* се пишат слято за разлика от съответните съществителни имена.

По-сериозен правописен проблем в този случай представлява добавянето на дума към съчетание, което привидно прилича на образуване на сложна дума от този вид: *заместник-управител* (сложна дума), *областен управител* (словосъчетание), *заместник областен управител* (словосъчетание). Също и когато пред сложни съществителни с полуслятото писане се добави трета дума, тя се пише отделно: *министър-председател, заместник министър-председател*. Този принцип се прилага и при разделното писане на коментираното съчетание *био краве мляко*, където добавената дума се пише отделно от съчетанието.

Към периферните случаи на полуслятото писане спадат и някои собствени имена или абревиатури, към които се добавя съставка, която според приетия принцип би трябвало да се напише слято, например *анти-Борисов* или *пост-COVID*. В българския език сложни съществителни като *антиутопия* и *постмодернизъм* се пишат слято, но когато втората основа започва с главна буква, това е невъзможно. Тогава се налага сложната дума да се напише полуслятото (тя остава сложна дума, а не словосъчетание): *анти-Борисов* (по същата причина полуслятото се пише *Псевдо-Дионисий*, но *псевдонаука* се пише разделно).

5. Разделно писане

Често за сложни думи погрешно се приемат словосъчетания от две съществителни имена. За тези случаи има лесен, практически начин, по който да се определи дали става дума за сложно съществително, или за словосъчетание. Още в първия академичен речник (1983) е посочено, че ако първото от двете съществителни се променя, писането е разделно: *куче водач – кучето водач, пчела майка – пчелата майка, къща музей – къщата музей, страна членка – страни членки*. Въпреки това обаче разделното писане на тези словосъчетания все още представлява проблем. Особено затруднение поражда разширяването на втората част, която се превръща в обособено пояснение: *страни членки, страни – членки на ЕС: За да започнат преговори за членство с една държава, всички страни – членки на ЕС, трябва да са съгласни*. Тази особеност, при която обособената част се въ-

вежда най-често с дълго тире, обикновено се пренебрегва – или се забравя вторият пунктуационен знак в края на обособената част, или дългото тире неправилно се възприема като знак за полуслято писане, което означава, че целият израз се интерпретира неправилно.

Разделното писане на съчетания от буквено съкращение и съществително име също създава правописни трудности – можем да допуснем, че двете езикови единици се приемат за една цялост. Всъщност обаче те са две самостоятелни езикови единици (могат да се употребят поотделно), които са свързани в съчетание чрез прилагане: *ДНК тест, PCR тест, 3D модел*. Това е различно от случаи като *пост-COVID*, където не се свързват две самостоятелни единици.

6. Заключение

Представените проблематични случаи от съвременната правописна практика показват, че правилата за слято, полуслято и разделно писане, както и принципите, върху които се основават, могат да дадат достатъчно добра насока за начина на писане на постоянно появяващите се нови думи и съчетания. Формулирането на правилата включва лесно приложими в практиката критерии, които изискват само базово лингвистично познание. При съществителните имена критериите, които трябва да се вземат предвид, и стъпките, които трябва да се направят, не са малко: разпознаване на основите, от които е изградена сложната дума; определяне дали основите се употребяват като самостоятелни думи в езика; определяне на равностойното или неравностойното отношение между тях; определяне на реда на главната и подчинената основа; определяне коя от двете основи се изменя. Въпреки че тези стъпки са лесни за прилагане, пропускането само на един фактор води до грешно писане – най-вече това е пренебрегването на реда на главната и подчинената основа и разделното писане на думи (основи), които не са утвърдени като самостоятелни в книжовния език. Тъй като правилата, допълвани и прецизирани през годините, следват и не противоречат на основните принципи, то не може да се очаква съществена промяна в тях, защото засега не са налице достатъчно основания за това.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева, Колковска 2021: *Благоева, Д., С. Колковска*. Проблеми на лексикографското описание на неологизмите от типа *бизнесцентър/бизнес център* в българския език. – *Български език*, № 2, с. 36–53.
- Кирова 2017: *Кирова, Л.* За иновационната конструкция [N₁N₂] и връзката ѝ с начина на писане – слято, полуслято, разделно. – *Език и литература*, № 3–4, с. 55–74.
- Коева 2021: *Коева, Св.* Със или без предлози: кое е вярното. – *Български език*, Приложение 2021, с. 257–275.
- Мурдаров 2008: *Мурдаров, Вл.* За правописа на новите сложни думи и съставни наименования. – *Език и литература*, № 1.

- Мурдаров 2009: *Мурдаров, Вл.* За новите стари правописни дублети. – *Български език*, № 3, с 146–147.
- Мурдаров 2019: *Мурдаров, Вл.* Разни нови езикови съвети. София, Black Flamingo Publishing.
- ОПРБЕ 2012: *Официален правописен речник на българския език*. София, Просвета.
- ПРСБКЕ 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. София, БАН.

REFERENCES

- Blagoeva, Kolkovska 2021: *Blagoeva, D., S. Kolkovska.* Problemi na leksikografskoto opisanie na neologizmite ot tipa *biznestsentar/biznes tsentar* v balgarskiya ezik. – *Balgarski ezik*, N 2, s. 36–53.
- Kirova 2017: *Kirova, L.* Za inovatsionnata konstruktsia [N₁N₂] i vrazkata i s nachina na pisane – slyato, poluslyato, razdelno. – *Ezik i literatura*, N 3–4, s. 55–74.
- Koeva 2021: *Koeva, Sv.* Sas ili bez predlozi: koe e vyarnoto. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie 2021, s. 257–275.
- Murdarov 2008: *Murdarov, Vl.* Za pravopisa na novite slozhni dumi i sastavni naimenovaniya. – *Ezik i literatura*, N 1.
- Murdarov 2009: *Murdarov, Vl.* Za novite стари правописни дублети. – *Balgarski ezik*, N 3, s. 146–147.
- Murdarov 2019: *Murdarov, Vl.* Razni novi ezikovi saveti. Sofia, Black Flamingo Publishing.
- OPRBE 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia, Prosveta.
- PRSBKE 1983: *Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia, BAN.

✉ *Гл. ас. д-р Илияна Кунева*

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assist. Prof. Iliyana Kuneva, PhD*

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria